

Felyeton janrının yaranması və inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu

Günel Əhmədova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: gunel0497@gmail.com

Annotasiya. Felyeton janrının yaranması və inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu danılmazdır. Avropa mənşəli janrlardan biri olan felyetonun milli hadisəyə çevrilməsində və ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq qazanmasında Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalının çox böyük xidmətləri olmuşdur. Satirik bədii publisistikanın mühüm janrlarından olan felyeton dövrün, cəmiyyətin problemlərini oxuculara çatdırmaq üçün olduqca dəyərlidir.

Felyeton janrını daha da zənginləşdirən, ona milli çalarlar qatan dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadə dövrün ictimai hadisələrini yaxından izləmiş, bir çox məsələlərin işıqlandırılmasına felyetonlarında yer vermişdir. Onun tənqid və ifşa hədəflərinə çevirdiyi problemlər gündəlik həyatda hər kəsin gördüyü, rastlaşdığı hadisələrdir, amma onların bədii sözlə kəskin şəkildə ifadə edilməsi Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli sənətkarın qələminin gücünə əsaslanır.

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarının ideya-bədii xüsusiyyətləri nəzəri kontekstdə araşdırılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə felyetonlarının tədqiqi felyeton janrının xüsusiyyətlərinin əyani şəkildə öyrənilməsi üçün vacibdir. Onun felyetonları bu janrın özəlliklərinin daha dərinlən araşdırılmasına zəmin yaradır. Bu baxımdan onun felyetonlarının tədqiq edilib öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, satira, felyeton, ifşa, “Molla Nəsrəddin”

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 01.11.2023; qəbul edilib – 22.11.2023

The role of Jalil Mammadguluzade in the formation and development of feuilleton genre

Gunel Ahmadova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: gunel0497@gmail.com

Abstract. Jalil Mammadguluzade's role in the creation and development of the feuilleton genre is undeniable. Jalil Mammadguluzade and “Molla Nasreddin” magazine had a great service in that feuilleton, one of the genres of European origin, became a national event and gaining citizenship in our literature. The feuilleton, which is one of the important genres of satirical publicism, is very valuable in conveying the problems of society to the readers.

Jalil Mammadguluzade, the genius who further enriched the feuilleton genre and added national shades to it, closely followed the social events of that time and reflected many issues in his feuilletons. The problems that he makes a target of criticism and exposure are events that everyone

sees and encounters in daily life, but their sharp expression in artistic words is based on the power of an outstanding artist like Jalil Mammadguluzade.

In the article, the ideological-artistic features of Jalil Mammadguluzade's feuilletons are examined in a theoretical context. The study of Jalil Mammadguluzade's feuilletons is important for the study of the features of the feuilleton genre. His feuilletons are important of a more in-depth study of the peculiarities of this genre.

Keywords: Jalil Mammadguluzade, satire, feuilleton, exposure, “Molla Nasraddin”

Article history: received – 01.11.2023; accepted – 22.11.2023

Giriş / Introduction

Ədəbiyyat tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi proseslərin təsirsiz ötürmədiyi bir sahədir. Bədii-publisistik əsərlərdə həyatda baş verən müxtəlif hadisələr öz əksini tapır. Bununla da yazıçı zamanın kəskin məqamlarını, vəziyyətlərini oxucuların müəlləsinə təqdim edir. İctimai-siyasi proseslər nə qədər gərgin və kəskin xarakter daşıyarsa, bədii-publisistik yazılar da bir o qədər kəsərli, maraqlı və dolğun alınır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri də öz gərgin və ziddiyyətli siyasi-ictimai ab-havası ilə fərqlənir. Bu, təbii ki, yazılan əsərlərə də öz təsirini göstərirdi. Həmin dövrdə yaşayan ədiblərimiz bu zaman meydana gələn hadisələrə laqeyd qala bilməzdilər. Buna görə də onlar öz mövqelərini əsərləri vasitəsilə ifadə edirdilər. Ədəbiyyat bu baxımdan zamana, tarixə yön verən bir açardır.

Burada bədii publisistikanın böyük rolu danılmazdır. Həmin dövrdə dünyada mətbuatın inkişaf etməsi Azərbaycanda da sözün, publisistikanın inkişafına təkan vermişdir. XVIII əsrin sonu və XIX əsrdə dünya mətbuatında yaranan yeni Avropa mənşəli müxtəlif janrlar bir qədər sonra – XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da təşəkkül dövrünü yaşamağa başlamışdır. Felyeton, pamflet kimi mətbuat janrları meydana gəlmiş və inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur.

Əsas hissə / Main part

Yeni janrların yaranması fonunda ədəbiyyatda və publisistikada bir oyanma baş verir, bu sahələr daha da zənginləşir. Yaranan yeni janrlar ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq hüququ qazanır, ədəbiyyatda və mətbuatda öz sözünü deyir. Ədiblərimiz də bu yeni janrlara müraciət edir və həmin janrların maraqlı və özünəməxsus nümunələrini yaradırlar. Heç təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində də yeni janrlar bu baxımdan zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Dünya mətbuatının inkişafı Azərbaycana da sirayət etmiş, Avropa mənşəli janrlar ədəbiyyatımıza öz töhfəsini vermişdir.

Ədəbiyyatımıza gələn yeni janrlar artıq milli xüsusiyyətlər kəsb etməyə başlamış, həmin janrların milli nümunələri yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranıb inkişaf etməyə başlayan felyeton da Avropa mənşəli bir janr olmasına baxmayaraq, ədəbiyyatımızda öz milli koloriti ilə seçilən nümunələri ilə diqqəti cəlb edir. Professor Tahirə Məmmədinin irəli sürdüyü nəzəri müddəa felyetonların da həmin aspektdə dəyərləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. “Hər hansı bir millətin, xalqın formalaşana qədər və daha sonra keçdiyi bir yol var. Əgər yaranan mətn özündə bu yolun izlərini, yaddaşını, mədəni kodlarını dominant şəkildə qoruyub saxlayırsa, o, öz milli kimliyi ilə həmin xalqın ədəbiyyatına məxsusdur. Kənar mühitdə formalaşan ədəbi cərəyandan, janr və formadan bəhs edərkən onun alınma olmasına əsaslanaraq bəzən milli hadisəyə çevrilə bilməyəcəyi haqda təəssürat yaranır. Lakin mətnin strukturunu təşkil edən elementlərin və elementlərarası münasibətlərin, mətnin yaddaş qatlarının incələnməsi bu qənaətin yanlışlığını sübut edir” [5, s.10].

Azərbaycan ədəbiyyatında felyeton janrından bəhs edərkən dahi ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadədən söz açmamaq olmaz. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan satirik mətbuatının təşəkkülü və inkişafında böyük rolu olan ədiblərimizdəndir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının çap olunmağa başlaması Azərbaycan mətbuatında əlamətdar bir hadisədir. Jurnalın səhifələrində bir çox Avropa mənşəli janrlara da müraciət edilmiş, bu janrlarda yazılan əsərlər milli düşüncələrlə zənginləşdirilərək ədəbiyyatımızda mühüm yer tutmuşdur.

Yazıçı və şairlərimiz tarixi gedişin içində öz fikirlərini hər zaman açıq şəkildə ifadə etmək tərəfdarı olsalar da, bu, həmişə o qədər də asan başa gəlmir. Bəzən hadisələr ədiblərimizi sözləri müəyyən qədər ironiyadan, kinayədən istifadə edərək ifadə etməyə vadar edir. Bu, əslində sənətkarlıq texnikasının da inkişafını istiqamətləndirir. Yazılara, mətbuata sensor nəzarəti, çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti ictimai məsələlərin işıqlandırıldığı əsərlərə məhdudiyət qoyulmasına gətirib çıxarırdı. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan yazıçıları, publisistləri, şairləri hər zaman öz sözlərini deməyə yol tapmışlar. Bəzən gizli yollarla, bəzən isə tam aydınlığı ilə.

Cəlil Məmmədquluzadə “Anaş Qurbağa”, “Allahpərəst”, “Bir nəfər ürəyi dağlı”, “Bir Tiflisli”, “Cırcırma”, “C.”, “Cəfəng”, “C.M.”, “Dəli”, “Dəmdəməki”, “Əmin”, “Həmşəri”, “Hərdəməxəyal”, “Qızdırmalı”, “Qorxaq”, “Qulu”, “Lağlağ”, “M.”, “M.Q.”, “M.N.”, “Molla Nəsrəddin”, “Mirzə Kəfənsiz”, “Mozalan”, “Novdanburun”, “Şeytan”, “Vızvıza” (bu imzaların bir qismi digər müəlliflər tərəfindən də istifadə edilmişdir) və b. imzalarla mətbuatda çıxış etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin felyeton yaradıcılığında toxunduğu mühüm məsələlərə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi vəziyyət, çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, mövhumat, avamlıq, cəhalət, elm və maarif, dil məsələləri, hakim təbəqənin zülmü, məmur özbaşınalığı, rüşvətxorluq və s. aiddir. Onun çoxcəhətli yaradıcılıq manerası ilə diqqətçəkən bədii-publisistik əsərləri bu gün də oxucuların xüsusi marağına səbəb olur. Ədibin toxunduğu məsələlər gündəlik həyatda hər kəsin qarşılaşdığı, amma bədii sözlə yalnız peşəkar qələm sahiblərinin əsərləri vasitəsilə işıqlandırıla bilən məsələlərdir.

Dahi yazıçı, görkəmli alim Mir Cəlil Paşayev C.Məmmədquluzadə satirasının özünəməxsusluğunu bu şəkildə ifadə edir: “C.Məmmədquluzadənin satirası yeni və xüsusi bir xassə daşıyır. Onun satirasında tənqid, acı gülüş və istehza ilə yanaşı, dərin fəlsəfi fikir vardır. O, oxucunu mü-təəssir etməklə kifayətlənmir. Bu təsir ilə onu düşüncə, təfəkkür aləminə, ictimai hadisələrin mahiyyətinə varmağa çağırır. Onun tənqidi gülüşündə dərin ictimai mənə və məzmun vardır” [7, s.51].

Baş verən siyasi proseslərə çevik münasibət, hadisələrin realist üslubda əks olunması, problemlərin satirik ifşası Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarının aparıcı xətlərini təşkil edir. Müəllifin satira sənətkarlığı professor Əziz Şərif tərəfindən belə qiymətləndirilmişdir: “Molla Nəsrəddin öz satirasının kəskinliyi, rişxənd və istehzasının sarsıdıcı qüvvəsi, qəhqəhəsinin amansızlığı ilə məşhur olan və xalqın şərəfini artıran, başını uca edən bir ədibdir. Onun satirası zülm və istismar, eqoizm və kütlük dünyasına qarşı qızğın və bariz kinlə yoğrulmuşdur. Dərin ictimai xasiyyət daşıyan bu satira inkar etməklə bərabər, təsdiq edən, ifşaçılıqla bərabər, tərənnüm edən fəal bir satiradır, buna görə də oxucuda bədbinlik yox, nikbinlik yaradır, qorxaqlıq və miskinlik yox, cəsarət və vüqar hissləri oyadır.

Bu satira çirkin, eybəcər köhnə dünyaya qarşı ədavətlə bərabər, bu dünya ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparmaq, onu devirmək üçün var qüvvəsi ilə, son nəfəsədək çarpışmaq arzusu yaradır, eyni zamanda bu mübarizənin, bu çarpışmanın qalibiyyətlə nəticələnəcəyinə ümidi möhkəmləndirir, bu haqda bütün şübhələri kənar edir, gələcəkdə mütləq nurlu, azad, gözəl dünya və ədalətli cəmiyyət qurulacağına, gələcək nəslin artıq belə yaşamayacağına və bu çirkin, qaranlıq keçmiş təəssüf və həqarətlə baxacağına əmin edir” [9, s.54-55].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını bu şəkildə dəyərləndirmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyata öz dövrünün xalq müdrikliliyini, xalq dü-

hasını, xalq satirasının, xalq gülüşü və yumorun rayihəsini gətirən və onu inkişaf etdirən həqiqi xalq yazıçısıdır. Onun sənəti, dərinliklərindən dalğalanan bir xalq dənizini andırır ki, bu dəniz təmizliyi, genişliyi sevir və özünün təmizliyinə ləkə ola biləcək bütün zir-zibilləri: mövhumatı, xurafatı, əsarəti, köləliyi, siyasi kütlüyü sahilə tullayıb, bu qara qüvvələrdən xilas olmaq, cismani və mənəvi azadlıq günəşinin hərərəti və şüaları ilə bərq vurmaq üçün çırpınır, qayalara çırparaq coşub-daşır” [1, s.55].

O, Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbiyyatına siyasi uzaqgörənlik, müasir estetik zövq, əsrinə layiq tamamilə yeni bədii ustalığ, yeni məzmun və forma yenilikləri, heyvətəmiz, cazibəli bir lakonizm, az sözlə böyük fikirlər ifadə etmək ustalığı gətirdiyindən söz açmışdır [1, s.55].

Akademik İsa Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı yazır: “Cəlil Məmmədquluzadənin ardıcıl və böyük söyləri sayəsində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yaradıcı ziyalıların “Molla Nəsrəddin” ordusu formalaşmışdır. Bu mübariz, demokratik və milli ziyalı ordusunun Baş komandanı görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə idi. Böyük molla-nəsrəddinçi yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin vaxtilə etiraf etdiyi kimi, bu ədəbi cəbhədə təb və istedad yaradıcı qüvvələrin özlərinə məxsus olsa da, “mövzu verən və yol göstərən” Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. Geniş mənada “Molla Nəsrəddin” dərgisi tənqidi-realist ədəbiyyatın möhkəm ədəbi cəbhəsi, molla-nəsrəddinçi ədiblərin əsərlərinin çoxcildlik külliyyatıdır” [3, s.6].

Akademik İsa Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” (2009) monoqrafiyasında “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında satira haqqında qeyd edir: “Yeni ədəbi nəslin tərbiyə edilib formalaşdırılması baxımından C.Məmmədquluzadənin gördüyü ilk iş onun “Molla Nəsrəddin” vasitəsilə özünəməxsus sənət prinsiplərini açıq-aşkar bəyan etməsindən ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə, hər şeydən əvvəl, fikir və mətləblərin jurnalda “gülməli söz” şəklində ifadə olunacağı, daima satira və məsxərəyə istinad ediləcəyi qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılmışdır. Mirzə Cəlil hazırkı dövrdə “bir para məzhəkəli nağıllar ilə güldürməyi” bacarmağın, “istehza babətindən” qabağa getməyi ədəbiyyatın və mətbuatın başlıca vəzifələrindən biri hesab etmişdir” [2, s.253-254].

Felyetonların adlandırılması nəzəri cəhətdən diqqətçəkən bir məqamdır. Professor Tahirə Məmməd yazır: “Hər bir əsərdə ilk informasiya mətnə qoyulan addan ötürülür” [4, s.84]. Əsərin adı oxucuya əsərlə bağlı məlumat ötürən bir vasitə kimi nəzərə çarpır. Bu baxımdan adlara xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Felyetonların adlandırılması oxucuda əsərdə toxunulan məsələlər haqqında fikir yaratmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında da adlar informasiyanın ötürülməsi baxımından olduqca önəmlidir. Buna bir çox misal göstərmək olar. Məsələn, “Zəncir” felyetonunu burada qeyd edə bilərik. 1907-ci ildə çap olunan bu felyetonda zəncir azadlığa vurulan zənciri ifadə edir. Azadlıq və hürriyyət ideyalarını aşılayır. İrəvan mollalarının əhaliyə qarşı etdikləri əsərdə öz əksini tapır. Burada zəncir xüsusi bir mənə ifadə edir: azadlığın cilovlanmasını, zəncirlənməsini bildirən bir simvol.

Əsərin başlanğıcına diqqət yetirək:

“Zəncir, kəndir, noxda, boyunduruq, cilov – bunların hamısı heyvanlardan ötrü icad olunub, ondan ötrü ki, heyvanı özbaşına qoymaq olmaz. İti zəncir ilə bağlamasan, adamı qapar, malı kəndir ilə bağlamasan, kotanı çəkməz, atı cilovlamasan qaçar, xülasə, bunlar hamısı lazımdır, ondan ötrü ki, heyvanı özbaşına qoymaq olmaz.

Və insanın heyvanlar ilə bu cür rəftarı heyvanlara naxoş gəlmir, çünki heyvanlar buna adət ediblər; amma bunun əsl səbəbi də budur ki, heyvanların ağı yoxdur, əgər heyvanlarda ağıl olsa, günlərin bir günü bir yerə yığılıb sahiblərinə deyərlər: nə haqq ilə siz bizim azadlığımızı əlimizdən alırsınız və sahibləri çox artıq-əskik danışsalar – heyvanlar bir dəqiqənin içində zənciri, kəndiri, noxdanı yolar, boyunduruğu və cilovu (gəmi) qırıb hərəsi dağılıb gedər bir tərəfə” [6, s.109].

Bütün bunları söyləyərək müəllif insanların da azadlığının əlindən alınmasını, millətin hüriyyətdən məhrum olmasını tənqid hədəfinə çevirir və xalqı, milləti azadlıq tələb etməyə səsləyir, zəncirləri qırmaq və hüriyyətə qovuşmaq ideyalarını ifadə edir.

Burada İrəvanda mövhumat və mollaların rüşvətxorluğu ifşa olunur. Mollaların əhalidən haqsız yerə pul topladığı göstərilir.

Eyni zamanda burada əsərin başlanğıc hissəsində qeyd olunanlar sonda da təkrarlanır ki, bu da fikri qüvvələndirmək üçün yazıçının istifadə etdiyi bir üsuldur.

Cəlil Məmmədquluzadə felyetonlarında ironiyanın istifadə imkanları olduqca genişdir.

2 oktyabr 1907-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında yazıçının "Lay-lay" adlı felyetonu işıq üzü görmüşdür. O bu felyetonda Sabirin (Hop-hopun) "lay-lay hüriyyət" ifadəsinə yer vermiş, İranda "hüriyyətin lay-lay deyərək yatırılması" məsələsinə toxunmuşdur. Burada azadlıq, hüriyyət kimi məfhumlardan çox uzaq olan cəmiyyətə ironiyadan istifadə edərək bir mesaj verilmişdir: əslində, hüriyyət bir millətin, cəmiyyətin var olması üçün ən mühüm amillərdəndir. Amma müəllif bunu felyetonda fərqli və peşəkar yazı texnikası ilə vermişdir. Əsərdə təbrizlinin dilindən "hüriyyətin yatması" ilə bağlı Hop-hopu müraciət edilir.

"Əvvəla, cənab Hop-hopdan təvəqqe edirik ki, biz təbrizlilərə və bizim hüriyyətə sataşmasınlar.

Lay-lay hüriyyət!

Necə yəni "lay-lay hüriyyət?!" Hop-hop bizim hüriyyətə deyir "lay-lay hüriyyət". Yəni Hop-hopun sözündən belə çıxır ki, bizim hüriyyət, Allah eləməmiş, guya yatıb, yəni istəyir yatsın, yəni yatacaq" [6, s.106].

Bu parçadan görüldüyü kimi, burada ironik tərz bariz şəkildə hiss olunur. "Lay-lay hüriyyət" ifadəsi əsərdə tez-tez təkrarlanır. Bədii əsərlərdə təkrarlar oxucuya çatdırılması istənilən fikri daha da qüvvələndirmək məqsədi daşıyır. Bu felyetonda isə əslində "lay-lay hüriyyət" ifadəsi dəfələrlə təkrarlanaraq dövrün problemlərindən olan hüriyyətin, azadlığın yatırılması, insanların azadlıq və hüriyyət üçün çalışmamasına ironiya edilir.

"Cənab Hop-hopdan çox artıq təvəqqe edirik ki, bizim hüriyyətə sataşmasın.

Məgər min illərin müddətində İranın həbsxanasında çürüyən günahsız məzlumları bizim müctəhidlər görmürdülər?! Məgər xanlarımızın, mülkədarlarımızın, vəzirlərimizin, hətta fərxaşlarımızın yumruğu altında zıqqıldayan biçarə rəiyyətin sədasını müctəhidlərimiz eşitmirdilər?" [6, s.106]. Buradan da görüldüyü kimi, felyetonda İranda baş verən hadisələr öz əksini tapır. Müəllif bu hadisələri təbrizlilərin dili ilə ifşa edir.

Burada həmin dövrdə İranda, Cənubi Azərbaycanda baş verən proseslərin kəskin gedişində cəmiyyətdəki xaotik düşüncələr əks olunur. İnsanların azadlıq və hüriyyətlə bağlı fikirlərində çəşqınlıq və qarışıqlığın hökm sürdüyü oxuculara çatdırılır. Felyetonlarda bir nəfərin dilindən deyilən bir fakt dövrün, cəmiyyətin ümumi vəziyyətinin ifadəsinə xidmət edir. Bəhs etdiyimiz felyetonda da bir fakt əsasında cəmiyyətdəki xaotiklik ifadə olunur. Burada təbrizli əvvəlcə "Hop-hopun sözündən bu çıxır ki, bizim hüriyyət, Allah eləməmiş, guya yatıb, yəni istəyir yatsın, yəni yatacaq" [6, s.106], – deyir. Bir qədər sonra isə sözlərinə belə davam edir:

"Yəni Hop-hopun sözündən bu çıxır ki, bizim hüriyyətə lay-lay deyir ki, genə hüriyyətimiz yatsın. Məgər dəxi bəs deyil. Min ildən artıqdır ki, bizim hüriyyətimiz yuxuda idi. Məgər min il bəs deyil" [6, s.106].

Bunun ardınca isə söyləyir:

"Yəni nə eybi var ki, hüriyyətimiz min ildir yuxuda idi?? Bəlkə elə məsləhət belə imiş. Söz yox ki, məsləhət belə imiş. Məlumdur ki, məsləhət belə imiş. Əlbət ki, məsləhət belə imiş. Çünki məgər məsləhət belə olmasaydı, niyə bəs bu min ilin müddətində bizim müctəhidlərimiz bircə dəfə də demirdilər ki, hüriyyət yaxşı şeydir" [6, s.106].

Cəlil Məmmədquluzadə felyetonun sonunda fikrini belə yekunlaşdırır: “Bunların hamısı keçəndən sonra biz təbrizlilər bircə şeyə məəttəl qalmışıq: indiyə kimi min illərin müddətində bizim müctəhidlərimiz minlərcə kitablar bağlayıblar, amma biz bu kitabları və bu risalələri nə qədər vərəqləyirik, hürriyyət sözü tapa bilmirik.

Yəni ağalar min illərin müddətində biz müsəlmanlara deyiblər “lay-lay hürriyyət!”.

Rəhmətliyin oğlu istəyir ki, “pişiyim-pişiym”nən oyatdığımız hürriyyəti bir də yatırırsın.

İndi bu da bir tərəfdən başlayıb.

“Lay-lay hürriyyət!” [6, s.107].

Təbrizli həm qəzəblənir ki, Hop-hop onlara sataşmasın, onların hürriyyəti yatmayıb, həm istəyir ki, yatmış hürriyyətləri oyansın, həm də hürriyyəti çətinliklə oyatdıqlarını söyləyir və Hop-hopun yenidən onu “lay-lay deyib yatırmaq istəməsinə” hiddətlənir. Fikirlərindəki qarışıqlıq, çaxnaşma bu şəkildə ifadə edilir.

Satirik ümumiləşdirmə və tipiklik də felyetonun mühüm cəhətlərindən biridir. Burada müəllif bir faktdan bəhs etsə belə, əslində, məsələnin mahiyyətində obrazların və cəmiyyətdə baş verən mənfi hadisələrin ümumiləşdirilməsi durur. Burada baş verən real həyat hadisələrindən bir fraqment götürülsə də, ümumilikdə dövrün hadisələrinin ümumi vəziyyətinə diqqət yönəldilir. Bu, Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında da belədir. Müəllif öz hekayə və felyetonlarında satirik ümumiləşdirmə və tipikləşdirmədən geniş istifadə etmişdir. Dövrün problemlərini tənqid edən felyetonlarında cəmiyyətdə mövcud olan mənfi tiplərin əks olunduğunun şahidi oluruq. Müəllif satirik tiplərin timsalında cəmiyyətin nöqsanlarını ifşa edir.

Mirzə Cəlilin “Danabaş kəndindən” adlı felyetonu “Molla Nəsrəddin” jurnalının 3 noyabr 1906-cı il 31-ci nömrəsində çap olunmuşdur.

Felyetonda bir yaponiyalının Milan şəhərindən olan bir qızı zorla qaçırması və kəbin kəsdirmək istəməsindən söz açılır. Qızı zorla qaçırmasına görə Yaponiyada onun kəbin kəsdirməsinə qəti şəkildə qarşı çıxırlar. Yaponiyalı Almaniyaya, daha sonra Rusiyaya gedir. Amma bir nəticə əldə edə bilmir, heç bir ölkədə kəbin kəsmirlər, çünki o, qızı zorla qaçırıb. Sonda yaponiyalı qızı gətirir Xoy şəhərinə. Beləliklə də, o, “mollaya yarımca manat verməklə işini düzəltdi” [6, s.86]. Burada mollaların rüşvətlə “düzəltdiyi işlər” ifşa olunur:

“Hərif qızı çıxırda-bağırda gətirdi Arazdan keçirdi və Xoy şəhərinə aparıb yendirdi düz molların qarşısında... Xa, xa, xa. Allah şeytana lənət eləsin!

Zalım oğlu zalım alman keşişinə bir kisə qızıl verirdi, amma mollaya yarımca manat verib işini düzəltdi, yəni kəbinini kəsdirdi və xudahafiz deyib düzəldi yola. Xa xa xa. Qərək yaponiyalılar çox bicedilər. Mən indi ancaq başa düşdüm ki, niyə bunlar müsəlman olmaq istəyirlər.

Xa xa xa... xi xi xi. Hı hı hı... ha ha ha...” [6, s.86].

Sondakı gülüş nidaları əslində yazıçının satirik gülüşünün ifadəsi kimi görünür. O, gülüşün gücü ilə baş verənləri tənqid edir.

Əziz Şərif “Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadə)” (1946) kitabında Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını yüksək dəyərləndirir, onun yaradıcılığında əsas xətlərdən olan tənqid və ifşanın müsbət cəhətlərindən bəhs edir: “Molla Nəsrəddinin əlində tənqidi realizm yalnız köhnə dünyanı devirmək üçün deyil, təzə dünyanı tikmək üçün də ən kəsərli bir silah olmuşdu. Onun ədəbi üslubunda müsbət cəhətlərin göstərilmədiyini və ifşa etdiyi xəstəlikləri kənar etmək üçün bir vasitənin nişan verilmədiyini iddia edənlər böyük səhv edirlər.

Səhv edirlər, çünki bu üslubda müsbət cəhət tənqidin, ifşanın özündədir, çünki tənqid və ifşa özü-özlüyündə müsbət bir cəhətdir.

Xəstəliyi göstərməyin özü ilə Molla Nəsrəddin bu xəstəliyə qarşı mübarizə yolunu da göstərmişdir, lakin bu yol onun əsərlərində açıq ifadə edilməmişdir, bu yolu hər bir oxucu onun əsərlərində öz duyğusu ilə tapa bilər” [9, s.53].

Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 13 aprel 1924-cü ildə çap olunmuş 6-cı nömrəsində işıq üzü görən “Xilafət məsələsi” adlı felyetonunda İngiltərənin və Fransanın müsəlman ölkələrinin daxili işlərinə qarışması tənqid olunur:

“Hamıdan artıq mənim yazığım ingilislərnən firənglərə gəlir.

Doğrudan da hələ müsəlmanlar bir tərəfdə qalsın, necə olsa bunlar ötüşər. Bunların başına nə gəlsə, dayanıb dururlar. Çünki müsəlman millətinin canı bərk olar. Amma ingilis və firənglər çünki əslindən nazikdirlər, onun üçün də xəlifə taxtdan endiriləndə bu iki hərif o qədər dərd elədilər ki, əgər tez bir vaxtda Hüseyin xəlifə özünü yetirməsəydi, bunlar, yəni ingilis və firəng qardaşlar dərd və qəmdən çürüyəcək idilər.

Hələ tək bir xilafət məsələsi deyil. İran şahının da taxtdan salınmağı bu biçərə ingilisə və firəngə yenə bir yekə dərd olub.

Allah, sən özün kərim Allahsan. Sən özün bu yazıqların harayına yetiş. Doğrudan da bu biçərə ingilislərnən firənglər gör biz müsəlmanları nə dərəcədə dost tuturlar ki, bizim xeyir-şərimizə onlar bizdən artıq təlaş edirlər.

Allah özü rəhm eləsin!” [6, s.183].

Burada müəllif kinayəli şəkildə ingilislərə və fransızlara yazdığı gəldiyini söyləyir. Onların “müsəlmanları hamıdan artıq düşündüklərini”, onlar üçün “təlaş etdiklərini” söyləyir. Burada müəllifin siyasi məsələlərə münasibəti və baş verən siyasi hadisələrə bələdliyi öz əksini tapır; ingilis və fransızların Şərqi qarşı istilaçılıq siyasətinə qarşı ehtiyatlı olmağa çox incə tərzdə eyham edir.

Mirzə Cəlilin felyetonlarında satirik ifşa getdikcə kəskinləşir və dövrün problemlərini əks etdirmədə güclü bir silaha çevrilirdi.

3 yanvar 1925-ci ildə çap olunmuş “Ev adları” felyetonunda Cəlil Məmmədquluzadə satirasının kəskinliyi diqqəti cəlb edir. Əsərdə Sovet dövrünün çətinlikləri və problemləri ifşa olunur.

Kommunal təsərrüfat idarəsinin (əsərdə komunxoz kimi verilib) evlərə ad qoyulması tələbindən bəhs olunan felyetonda “Molla Nəsrəddin”in evlər üçün məsləhət gördüyü adlar verilmişdir.

“Bəs, ev idarələrini belə bir çətinlikdən qurtarmaq üçün biz “Molla Nəsrəddin” idarəsi tərəfindən bir neçə ev adı düzəldib təklif edirik ki, bu adlar hansı evə yarasalar və oxşasalar haman adı qoysunlar.

Məsələn: Həmən Zinoviyev küçəsindəki beş və yeddinci nömrəli evə bir belə ad qoymaq olar. Məsələn:

“Qarət”. Bu adı bu evə biz o səbəbdən münasib görürük ki, hər kəs bu evin tarixindən xəbərdardır, o bilir ki, bildir yox, inşil həmin ev Torpaq-meşə soyuzunda olan zaman bu evin bir neçə qoçaq müdiri evin taxtapuş dəmirini, qırını və qapılarının qıfıl həncamalarını və evin dəxi də qeyri bir dəyərli şeylərini təmir bəhanəsi ilə xəlvətcə satıb, pullarını... o söz” [8, s.9].

Buradan göründüyü kimi, evin təmiri üçün lazım olan pulların mənimlənməsi məsələsi ifşa olunmuşdur. Eyni zamanda bir evin yağmalanması, istismar olunması ilə müəllif həm də Azərbaycanın yeni mərhələdə, dəyişilmiş ideologiyada qarət olunmasına işarə edir.

Bundan əlavə, felyetonda mövcud olan başqa problemlər ifşa olunur.

“Sonra qeyri böyük evlər üçün biz yenə cürbəcür ad təklif edə bilərik:

Köhnə Poçta küçəsindəki altmış dörd nömrəli böyük evə ad qoya bilərik: “Üfunət”. Bu adı yaxşı olardı yazdırıb dalandakı zibil qutusundan asaydırlar ki, zibili orada bu ildən gələn ilə kimi aparıb atmağa macal tapılmır.

Qeyri evlərə də belə-belə adlar yaraşar: Xaraba, Kəsalət, Zibil dağarcığı, Qoxumuş balıq, Karvansara, Damcıxana, Qoyun yatağı, Məxrubə, Selyodka boçkası, Ac həriflər və qeyri... gene lazım olsa, yazarıq” [8, s.9].

Burada zibil qutularının təmizlənməməsi və bunun nəticəsində küçələrdə yaranan natəmizlik tənqid olunur. Eyni zamanda “qarət”in ardınca gələn acınacaqlı vəziyyət təqdim olunur.

Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında cəmiyyətin problemləri faktlarla ifşa olunur və elə bir problem yoxdur ki, o, felyetonlarında işıqlandırmasın.

Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında əsas mövzulardan biri dil məsələsidir. Görkəmli ədib əsərlərində ana dilimizin qorunması, saflığı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, dilimizə yad təsirlərin olmasını, ərəb, fars, rus sözlərinin geniş istifadə olunmasını tənqid etmişdir. Onun bir çox felyetonları türk dilinin istifadə edilməsinin vacibliyi və yad dildə danışanların tənqidinə həsr olunub.

Bu baxımdan “Ərəb İzzət qaçmıyıb” felyetonu maraqlıdır. Burada Osmanlıda türkcəyə ərəbcənin təsiri probleminə toxunulur. Felyeton bu cümlə ilə başlayır:

“Köhnə idarə vaxtında Osmanlı türklərinin başına ən böyük bəla olanlardan biri də sultanın ən yaxın adamı olan ərəb İzzət paşa idi” [6, s.149].

Bu hissədən sonra müəllif ərəb İzzət paşanın əməllərindən oxucuları aqah edir:

“Bu zalım osmanlıların başında nə cür istərdisə oylə oynurdu. Hamı maarif əhlini zəhərli pəncələrilə sıxıb özünə qul, əsir eləmişdi.

İnqilabdan sora cavan türklər nə qədər çalışdılar ki, bu xaini tutub tikə-tikə eləsinlər, lakin bacarmadılar. Sultanın planı sayəsində gecənin birində ingilis gəmisilə Avropaya qaçdı. İndi Londrada arxası üstə yatıb cavan-cavan türklərə dirsək göstərir, qını-qını verir. Cavan türklər isə acıqlarından ölürlər. Onun qaçmağını yana-yana yazırlar. Bəli, onlar çox yanırırlar. Amma biz heç yanmırıq. Çünki biz görürük Ərəb İzzət paşa və onu o dərəcəyə qaldıran səbəblər bu saat genə osmanlı türklərinin içində ağalıq eləyir. Və hətta köhnəsindən daha artıq türklərin ruhlarına, ürəklərinə soxulub” [6, s.149].

Dahi ədibimiz felyetonda qeyd edir ki, türklərin başına gələn bəlalardan hamısı dil bəlasındandır:

“Osmanlılar ha bağırırsınlar ki, Ərəb İzzət türklərin arasından qaçıb. Biz də tərsinə, ha qışqırırıq ki, Ərəb İzzət qaçmıyıb, bəlkə ərəb Əbülhüdanın əfsununun təsiri ilə mikroba dönüb türklərin dillərinin altına soxulub gizlənir və orada yaxşıca yuva yapıb türk sözlərini boğazdan çıxan kimi tutub yeyir; türk dilini, türk beynini ərəb mikrobları ilə doldurub çürüdür.

Heç şəkk yox ki, 33 ildir osmanlıların başına gələn bəlalardan hamısı bu dil bəlasından olub. Çünki camaat indiyə qədər hürriyyət, müsəvat, üxüvvət sözlərini öz dilləri ilə əsla eşitməyib, öyrənməyib. Həmin bu eşitməməzlik, bu dilsizlik sultana və onun adamlarına çox böyük yardımlıqlar edib, camaatı korluqda saxlıyıb” [6, s.149].

Felyetonda qeyd olunur ki, türklərin öz dillərində azadlıq, hürriyyət sözlərini eşitməsi çox vacibdir, eyni zamanda türk ədəbiyyatının ərəb sözlərindən təmizlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Təcrübələrimizə görə osmanlılar bugünkü dillərinin vücudilə heç güman etməsinlər ki, ərəb izzətləri, ərəb əbülhüdalı öldürməklə istibdaddan, zülmədən tamamilə qurtaracaqlar. Xeyr, nə qədər ki, türk ədəbiyyatı ərəb sözləri ilə boğulur, nə qədər ki, Anatol türkləri: vəzayifimüqəddəseyi-bəşəriyyə, şəmsi-müniri hürriyyət, kabusi-əlimi-əsərat, təkamülati-heyrətfəzayikainat... sözlərini türkcə eşitmirlər, heç vaxt ərəb izzətlərin, türk rzaların, çərkəz məhəmmədlərin bəlalərindən layiqilə qurtula bilməyəcəkləridir.

Osmanlıda islah və hürriyyət sözləri indi deyil, ta üçüncü Sultan Səlim zamanından başlayıb və o vaxtdan bu vaxta qədər bir çox qanlı və faciəli inqilablar olub. Amma heç biri baş tutmayıb, çünki Osmanlının həmiyyətli vəzirləri hər şeyi bilirlərdi. Lakin bircə bunu bilmirlərdi ki, hər şeydən əvvəl millətə maarif lazımdır. Maarifin layiqilə yayılması üçün də millətin öz dili gərəkdir” [6, s.149-150].

Əsərdə daha sonra türk qəzetlərində ərəb sözlərindən çox istifadə olunması tənqid atəşinə tutulur.

Felyeton belə bir sonluqla bitir:

“Tərcüman” yoldaşımız Osmanlı qəzetlərinin axır vaxtda bir-bir bağlandıqlarını təəccüblə yazır. Amma biz buna heç təəccüb etmirik, bəlkə çox adi tapırıq çünki bu cür ərəbpərəstlərin qəzetləri gərək çoxdan bağlanaydılar.

Şəkk yox ki, bunların yerlərinə “Qaragöz” kimi türkcə qəzetlər çıxıb davam edərlər. Və biz də o vaxt osmanlı məşrütəsindən arxayın olarıq. Demək ki, hələlikdə Ərəb İzzət qaçmıyıb” [6, s.150-151].

Bu felyeton vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadə bizim dilimizə də yad təsirlərin olduğunu və dilimizdən yad dillərin sözlərinin kənarlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır.

Burada millətə öz dilinin lazım olduğu və yad dildə olan sözlərlə millətin beyninin doldurulması ilə azadlıq və hürriyyət düşüncələrinin zəiflədilməsi ifşa olunur və kəskin şəkildə tənqid edilir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə felyeton janrından bəhs edərkən ilk yada düşən sənətkarlardandır. Cəlil Məmmədquluzadə zəngin felyeton yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda dərin iz qoymuşdur. Onun felyeton janrının inkişafına verdiyi töhfələr təkcə bununla kifayətlənmir. Onun baş redaktoru və naşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı felyeton janrının təşəkkülü və inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Jurnalda dəyərli əsərləri ilə çıxış edən bir çox ədiblərimiz felyeton janrının inkişafına böyük töhfə vermişlər.

Cəlil Məmmədquluzadə felyetonlarında hürriyyət, tərəqqi kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmiş, Azərbaycanın azadlığı və inkişafı üçün çalışmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfərov, M.C. Cəlil Məmmədquluzadə. – Bakı: Azərənəşr, – 1966. – 55 s.
2. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri). – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009. – 424 s.
3. Həbibbəyli, İ. Mollanəsrəddinçilik təlimi və müasirlik. – “Azərbaycan” qəzeti, – 7 aprel 2009. – s.6.
4. Məmməd, T. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin psixanalitik və struktur-semiotik dəyərləndirilməsi. Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dünyada sözdən böyük yadigar yoxdur” mövzusunda Respublika konfransının materialları. – Naxçıvan: Qeyrət, – 2019. – s.84-86.
5. Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 144 s.
6. Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, II cild. – Naxçıvan: Əcəmi. – 496 s.
7. Mir Cəlil. C.Məmmədquluzadə realizmi haqqında (filoloji fakültənin tələbələri üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, S.M.Kirov ad. Azərb. Döv. Un-ti, – 1966. – 69 s.
8. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal). 10 cilddə, 7-ci cild (1925-1926). – Bakı: Şərq-Qərb, – 2018. – 652 s.
9. Şərif, Ə. Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadə). – Bakı: Azərənəşr, – 1946. – 54 s.

Роль Джалила Мамедгулузаде в создании и развитии жанра фельетона

Гюнель Ахмедова

Институт Литературы имени Низами Гарджевиди НАНА

E-mail: gunel0497@gmail.com

Резюме. Роль Джалила Мамедгулузаде в создании и развитии жанра фельетона неоспорима. Джалил Мамедгулузаде и журнал «Молла Насреддин» оказали большую услугу в превращении одного из жанров европейского происхождения фельетона в национальное событие и обретении гражданственности в нашей литературе. Фельетон, являющийся одним из важных жанров сатирической публицистики, имеет большую ценность для донесения до читателя проблем общества.

Джалил Мамедгулузаде, гений, еще больше обогативший жанр фельетона и придавший ему национальные оттенки, внимательно следил за общественными событиями того времени и освещал в своих фельетонах многие вопросы. Проблемы, которые он превращает в объекты критики и разоблачения, – это события, которые каждый видит и сталкивается в повседневной жизни, но их резкое выражение в художественном слове основано на силе пера такого выдающегося художника, как Джалил Мамедгулузаде.

В статье в теоретическом контексте рассматриваются идейно-художественные особенности фельетонов Джалила Мамедгулузаде. Изучение фельетонов Джалила Мамедгулузаде важно для наглядного изучения особенностей жанра фельетонов. Его фельетоны закладывают основу для более глубокого изучения особенностей этого жанра.

Ключевые слова: Джалил Мамедгулузаде, сатира, фельетон, обличение, «Молла Насреддин»